

Falske nyheter, alternative fakta og sleipe knep

Politiske folkemøter fra 1870-tallet til ca. 1900

Fake news, alternative facts and dirty tricks

The culture of Norwegian political mass meetings from the 1870s to ca. 1900

Nils Ivar Agøy

Professor, Institutt for økonomi, historie og samfunnsvitenskap, Universitetet i Sørøst-Norge

E-post: nils.i.agoy@usn.no

ABSTRACT

From ca. 1870 to ca. 1900 mass meetings constituted a primary political arena in Norway, a place where political careers could be made and destroyed. National politics was exceedingly polarized during this period. In the years up to 1884, a heterogeneous opposition challenged the sitting government, demanding that parliament should be given much more influence on both cabinet composition and day-to-day policy. The struggle was finally won by the opposition in 1884, and resulted in the formation of a Liberal party (the former opposition) and a Conservative party. The next twenty years saw new bitter fights concerning mainly Norway's position in its union with Sweden and the principle of parliamentarianism. The mass meetings served to mobilize ordinary voters in an age without a truly national press, but were characterized by heckling, insults, manipulation and the use of outright lies to such a degree that they can hardly have served as tools to help undecided people form an opinion. It is argued that their main function was very different, to prod participants into joining one of the two blocs by largely emotional appeals, where "truth" and reasoned argument mattered far less than the sense of belonging.

«Alternative fakta» og «falske nyheter» har mot slutten av 2010-tallet blitt hyppig brukte begreper i den offentlige debatten. At politikere og maktmennsker til alle tider har løyet hvis de har trodd det ikke ville bli oppdaget, er noe som blir akseptert som et trist, men muligens uunngåelig faktum av mange. Derimot blir det opplevd som noe overraskende og nytt at enkelte deltakere i den offentlige samtalen synes å mene at det ikke er noe å skamme seg over å framføre påstander som man vet ikke er riktige; at det er akseptabelt å bevisst vil lede publikum, uten å frykte for å bli utelukket fra offentligheten eller debatten av den grunn. I polariserte debatter kan det dermed hende at motstanderne konkurrerer ikke med appell til virkeligheten, men til frektheten og til publikums ønske om å tro noe, oppleve til-

hørighet og kanskje vise lojalitet. I en bok utgitt 2018 har historikeren Timothy Snyder funnet det fruktbart å innføre et eget begrep, «implausible deniability», som beskrivelse av maktpersoners angrep på faktisiteten.¹

I denne artikkelen skal vi se at fenomenet går helt tilbake til velgerpartienes tidligste tid i norsk politisk historie, og reflektere rundt grunnene til at det oppstår. Dermed kan vi få belyst enkelte sider av norsk politisk kultur (se innledningen om dette begrepet) i perioden da rikspolitiske spørsmål gradvis trengte seg inn i lokalsamfunn over store deler av landet, og da det ble skapt en langt tydeligere og hurtigflytende nasjonal politisk samtale. «Sentrums» problemstillinger kom langt mer direkte til å sette dagsordenen for «periferien». Samtidig var det «periferiens» måter å debattere på som kom til å trumfe «sentrums».

FOLKEMØTER SOM POLITISK ARENA

La oss dykke ned i 1870-, 1880- og 1890-tallets norske politikk. Den politiske situasjonen var til det ytterste polarisert, i noen perioder på grensen til revolusjonær. Den langvarige dragkampen mellom det nokså stivbente embetsmannsstyret og en heterogen opposisjon som krevde større folkelig innflytelse på politikken, nådde sitt klimaks med riksstrettsdommene over en rekke regjeringsmedlemmer våren 1884. De første velgerpartiene, Venstre og Høire, var i sin dannelsesfase, og valgdeltakelsen var sterkt økende. I første halvdel av 1890-årene var de politiske spenningene knapt mindre enn i 1883–84; særlig gjaldt det årene 1892 til 1895, da landet først gjennomgikk to alvorlige regjeringsskriser, og så gjennom flere år ble styrt av en ikke-parlamentarisk regjering.²

I denne tiden var politiske folkemøter et viktig medium; de kunne skape og ødelegge politiske karrierer.³ Det er snakk om en situasjon med et ganske stort velgerkorps som måtte mobiliseres for de store stridsspørsmålenes skyld, men *før* etermedier og *før* man kan snakke om noen egentlig rikspresse, selv om avisfloraen var rik. Det er snakk om en arena for politisk påvirkning som var viktig i noen år, grovt regnet fra ca. 1870 til annen halvdel av 1890-tallet, med 1881–1884 som sannsynlig «glansperiode» og med en kortvarig gjenoppblomstring i 1905.

Folkemøtene er aldri blitt systematisk undersøkt, men Leiv Mjeldheim har sett på den rollen de spilte under Venstres etableringsperiode, og på hvordan partiet brukte dem i årene etterpå. Han regner 1881 som gjennombruddsåret, og oppgir at det ble arrangert 63 store møter da, og like mange i 1882.⁴ Over halvparten fant sted på Østlandet, noe Mjeld-

1. Snyder 2018, s. 162ff. Snyders eksempel var russiske myndigheters omtale av invasjonen i Ukraina fra 2014 av.
2. Til dette, og særlig til de ofte undervurderte spenningsperiodene på 1890-tallet, se Agøy 2001.
3. En systematisk undersøkelse av folkemøtene ville selvsagt fordre en skarp definisjon av dem. Å formulere utvetydige kriterier for hva som konstituerte et politisk folkemøte, ville kreve avveininger som fornuftigvis først kunne foretas etter et mer omfattende kildearbeid enn det som har vært mulig for forfatteren i dette tilfellet. For denne artikkelens formål er derfor en nokså løs og pragmatisk definisjon brukt. Med «politisk folkemøte» menes her møter som var annonsert på forhånd, som var åpne for allmennheten uansett (antatt eller formell) politisk tilhørighet (men se s. 367 om geografiske begrensninger), og hvor saker som var aktuelle i rikspolitikken stod i fokus. Stevner og samlinger som siden 1840-tallet ble arrangert av upolitiske organisasjoner (f.eks. religiøse foreninger og avholdsbevegelsen), faller dermed utenfor.
4. Mjeldheim 1984, s. 45. Jf. Hagemann 1997, s. 126, hvor det oppgis at det i årene 1881 og 1882 ble avholdt over hundre folkemøter til sammen. Mjeldheim bygger mye av sin framstilling på Yngvar Nielsen, se neste note.

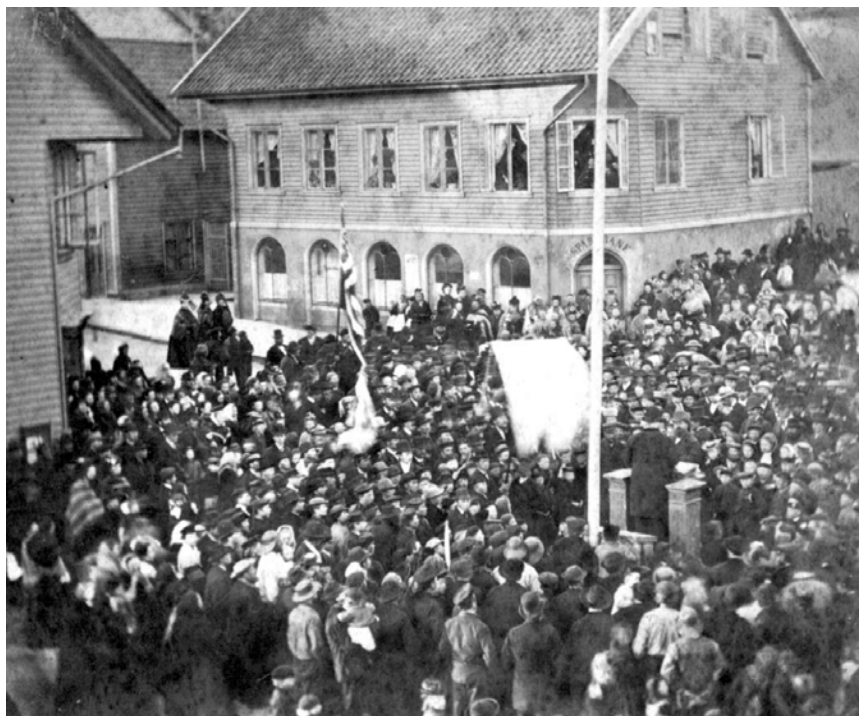

Fig. 1: Folkemøtene samlet mange, men om de ble holdt utendørs, måtte talerne ha kraftig røst. Her et møte på Torgbakken i Haugesund omkring 1880. Temaet for møtet er dessverre ukjent. Kanskje var det et valgmøte, som på denne tiden var blitt et fast innslag forut for stortingsvalgene. Foto: Jan Greve/Karmsund folkemuseum. MHB-F.000383.

heim koplet til at det var lettest kommunikasjoner der.⁵ Ellers får man et inntrykk både av folkemøtenes betydning og hyppighet ved å lese politiske kommentarer, historiefremstillinger, erindringer og biografier.⁶ (Møtene opptrer ofte både i lokalhistorisk og nasjonalhistorisk litteratur, men da blir deres funksjon gjerne tatt for gitt.) De ble senere erstattet som primær politisk arena av andre former for kontakt med og mellom velgere, selv om politiske folkemøter selvsagt ble arrangert både før og siden.

Hva karakteriserte denne forbigående formen?

Folkemøtene kom i to utgaver: Diskusjonsmøter hvor talere fra Venstre og Høire (eller deres forstadier eller Venstres fraksjoner) møttes til debatt, og foredragsmøter uten diskusjon. På de sistnevnte var det som oftest to talere, men det kunne være både tre og fire også. Foredragsmøter med talere fra begge partier viste seg vanskelige å organisere, så her ble det etter hvert nokså vanlig at de arrangerte samtidige og rivaliserende møter. På de største møtene kunne det være over to tusen personer. Med datidens kommunikasjoner hadde

5. Mjeldheim 1984, s. 46, hvor det oppgis at 34 av 63 registrerte møter i 1883 var på Østlandet. (Siden dette er nøyaktig samme antall møter som oppgis for 1881 og 1882, er det trolig at det har funnet sted en forveksling av årstall.)

6. Et eksempel er Halvdan Kohts firebindsverk om Johan Sverdrup, utgitt 1918–1925, og Yngvar Niensens erindringsverk, utgitt 1912–1915. I det følgende er flere karakteristikk og eksempler hentet fra Nielsen. Dette er en metodisk utfordring ettersom han selv lenge var en av Høires fremste folketalere og altså ingen uhildet observatør. Problemet blir imidlertid noe minsket i og med at historikeren Nielsen på ingen måte er ukritisk overfor personer han deler politisk grunnsyn med, og eksplisitt viser vilje til metodisk selvrefleksjon for å «undgå falske og ensidige Fremstillinger»; se Nielsen 1912, s. 319f. m.fl.st. Jf. Try 1979, s. 516ff.; Hagemann 1997, s. 126.

mange av dem investert atskillig tid, kanskje også penger, for å komme fram, noe som innebar at møtene ikke kunne gjøres unna i en fei. At de varte fire–fem timer var ikke uvanlig, og i noen tilfeller gikk de over flere dager.

Ingen bestrider at folkemøtene som bevisst politisk middel først ble tatt i bruk av opposisjonen mot embetsregjeringen. Delvis hadde møtene rot i bondevennforeningene som Søren Jaabæk organiserte fra midten av 1860-tallet, og i «samtalelag» og lignende som var tilknyttet bevegelsen. Halvdan Koht skrev i sin tid at bondevennene

blev en magt i landet, ikke bare fordi de organiserte en stor velgerflokk; men de førte inn i vort politiske liv en kampform som var ny og som gav det ny livskveik, – det var folkemøtene. Før det hadde pressen været eneraadig i det offentlige ordskifte, og den hadde derfor kunnet styre folkemeningen. Folkemøtene brøt dette herrevældet, og hadde Opposisjonen før – efter Jonas Lies uttryk – havt «Morgenbladets store Møllesten om Halsen», så kunde den nu løfte hodet frit paa folkemøtene. De blev midlet til aa reise en ny folkemening i landet.⁷

Koht la med andre ord vekt på folkemøtenes *demokratiske* effekt ved å bryte politikken ut av en elitestyrte presses grep, enten eliten nå var konservativ eller radikal.

En liknende effekt observerte Yngvar Nielsen, konservativ historiker og senere en av Høires mest berømte folketalere, skjønt han var langt mindre entusiastisk enn Koht. I 1879 var han på fottur i de indre delene av Bratsberg amt, dagens Telemark. Her merket han seg bl.a. at det nærmest «paa hver anden gaard» ble holdt «diskussionsmøder», «hvor der vel neppe præsteres synderlig oplysende diskussioner, men hvor dog enhver af bygdens eller grendens tænkende og ikke tænkende beboere føler sig opfordret til at give sit ord med i laget» på grunnlag av stoff de hadde lest i «daarlige smaablade».⁸ Han mente med andre ord, motsatt Koht, at pressens meningsmonopol ikke var brutt i og med møtene, men han skrev om folk som ikke var vant til å møte motforestillinger. På de større, offentlige og politiske folkemøtene var det ikke slik.

En annen rot var den grundtvigianske folkehøyskolebevegelsen, som dyrket «det levende ord» og friske debatter.⁹ Dette er trolig en grunn til at Bratsberg var et amt med mange folkemøter, siden folkehøyskolen tidlig etablerte seg her. Dette skyldtes ikke minst Viggo Ullmanns innsats fra slutten av 1870-tallet av. Det ble visstnok arrangert omkring tjue store folkemøter, hvert med flere hundre deltakere, i amtet i perioden 1879–1883. «Ingen annan stad i landet kom opp imot dette», skriver Jostein Nerbøvik.¹⁰ I Seljord startet folkehøyskolevirksomhet i 1878, og etter hvert kom det en fast skole her. «[S]lik en mængde av folkemøter, som elevene og deres forældre ukentlig fik istand ved skolen»,

7. Koht 1918, s. 403. Jeg regner det som sannsynlig at venstrehistorikeren Jacob S. Worm-Müller bygger direkte på Koht når han noen år senere skrev at Søren Jaabæk var «den som innførte en ny kampform, folkemøtene som brøt pressens enevælde og skapte et fritt ordskifte både om bondesakene og de store prinsipielle spørsmål»: Worm-Müller 1933, s. 28. *Morgenbladet* ble mellom 1857 og 1894 redigert av den kampglade og fryktede Christian Friele, og var regjeringssidens viktigste presseorgan på 1870- og 1880-tallet.

8. Nielsen 1880, s. 108f.

9. Både Jens Arup Seip og Leiv Mjeldheim har koplet folkemøtene til folkehøyskolebevegelsen, se Seip 1981, s. 93, jf. 132; og Mjeldheim 1984, s. 45. Mjeldheim skrev, med henvisning til folkehøyskolehistorikeren Aslak Torjussen, at forbildene for de store folkemøtene var «dei grundtvigianske 'vennemøder' og 'efteraarsmøder' som vart haldne ved dei danske folkehøgskolane». Jf. Nerbøvik 1979, s. 123.

10. Nerbøvik 1979, s. 144.

skrev en av dem som var med i den tidlige tiden; «– foredrag, sang og diskussion om snart sagt alle mulige ting, saa langt lærernes viden kunde tænkes at strække sig!». ¹¹ Her var det snakk om rent lokale og uformelle møter, men formen ble altså snart brukt for politiske formål også.

Fig. 2: Det er flere forbindelser mellom folkehøyskolene og folkemøtene, og én av dem het Viggo Ullmann. Her sitter han og kona Vilhelmine midt på første rad mellom deltakerne på folkehøyskolekurset på Fostveit i Drangedal i 1881. Foto: Fotograf ukjent/Drangedal Historielag.

Det lå i sakens natur at folkemøter og valgkamp hørte sammen. Det ble holdt «store og smaa folkemøter» rundt omkring i landet i forkant av stortingsvalget våren 1868, ofte på initiativ fra bondevennene. ¹² Ved senere valg var de et fast innslag.

Korpset av folketalere var meget stort og sammensatt. I løpet av 1880-tallet utkrystallerte det seg likevel et slags nasjonalt A-lag. På venstresiden var Bjørnstjerne Bjørnson en av de fremste, andre store navn var Viggo Ullmann, kaptein Albert Jacobsen og skribent Erik Vullum. På høyresiden opptrådte blant mange andre den før nevnte Yngvar Nielsen, hans historikerkollega Ludvig L. Daae, jusprofessor Ludvig Aubert og godseier Carl Løvenskiold.

11. Arvesen 1912, s. 222.

12. Koht 1918, s. 406, jf. Seip 1981, s. 62 og 77. Se også Mjeldheim 1984, s. 71f. om folkemøter med utspring i bondevennkretser i Lister og Mandals amt og i Bratsberg omkring 1880. Folkehøyskolemannen Adolf Arctander hevdet at en fest for Johan Sverdrup på Hamar i juli 1872 ble innledningen til «de store politiske folkemøders nye tid», men det kan virke tvilsomt om denne festen kommer inn selv under den vide definisjonen av politiske folkemøter som finnes i note 3 over: Arctander 1913, s. 59. Et politisk folkemøte om statsrådssaken ble imidlertid arrangert på Lillehammer i oktober samme år, på initiativ av Gausdals folkesamlag og det lokale sokneselskapet: Arctander 1913, s. 64f. Arctander regnet dette møtet (et diskusjonsmøte), og tilsvarende Lillehammer-møter i senere år, som et ledd i folkehøyskolebevegelsens kamp mot dens motstandere. – Venstrepolitiker Peder Rinde hevdet i sine erindringer å ha stelt i stand noen av de første politiske folkemøtene i landet, bl.a. ved å få Johan Sverdrup til å komme for å tale i Skien [i 1879]: Rinde 1930, s. 47.

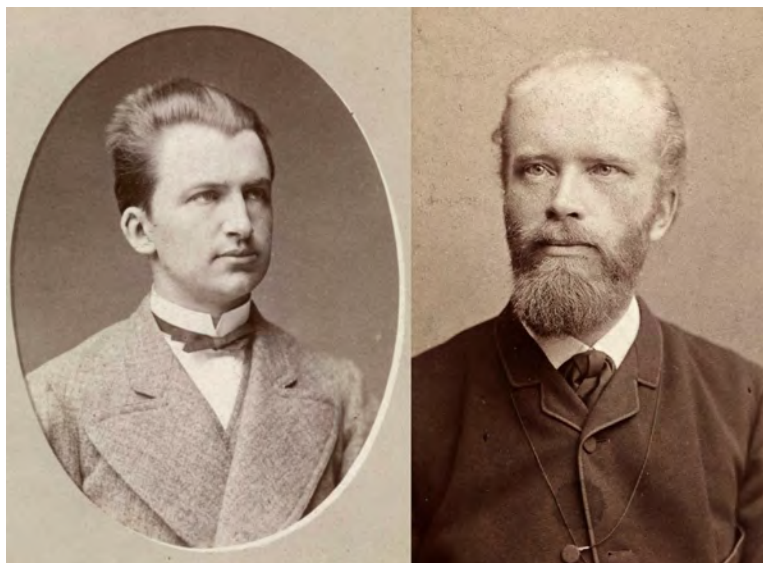

Fig. 3: Yngvar Nielsen (til venstre) og Viggo Ullmann, to av henholdsvis Høires og Venstres fremste folketalere, som etter hvert ble godt kjent med hverandre. Ingen av dem var konfliktsky. Ifølge en venn la Ullmann «under de heftigste ordsrifter for dagen en fryktløshet, som næsten maatte forbause selv hans venner». Nielsen hadde stor respekt for Ullmann og mente han «virkelig var i Besiddelse af en flammende Veltalenhed, der rev Publikum med sig»; «han stod paa Talerstolen og sprudede Gnister af Ild». Nielsen fikk på sin side attest for å være Høires mest utholdende folketalere. Som pioner for fotturisme kjente han folkelynnet over store deler av landet og kunne omgå folk fra alle sosiale lag. Foto Nielsen: Frederik Klem/Oslo Museum. Foto Ullmann: Ludwik Szaciński/Nasjonallbiblioteket.

FOLKEMØTENES KULTUR OG UKULTUR

Martin Eide og Peter Larsen har kalt norsk offentlighet i tiden 1840 til 1890 for «en kran-
glekultur, en arena for politiske og retoriske slagsmål». ¹³ Alle samtidige kommentatorer samstemmer da også i at folkemøtene var preget av svært høy temperatur og kraftige angrep. Det haglet «hensynsløse Invektiver» og etsende hånsord. ¹⁴ Så hardt gikk det for seg at enkelte ikke tålte det. Professor Ludvig L. Daae «var forfærdet over den Vaskebøtte-
Behandling, han mødte» under et møte på Røros, forteller Yngvar Nielsen. Men «Mængden var henrykt». ¹⁵

Under slike forhold var dirigentmakten viktig, og særlig på diskusjonsmøter kunne det utspille seg rene feider om hvem som skulle være møteleder. Skulle det være de som arrangerte møtet, eller kanskje heller de som hadde møtt fram for å høre på? I ett tilfelle kran-
glet man om dette i én og en halv time mens flere hundre tilhørere måtte vente. I et annet forlot Venstres talere og tilhørere et møte fordi de tapte et dirigentvalg. ¹⁶ Verdien av å ha dirigen-

13. Gripsrud 2017, s. 195, jf. s. 209 og flere andre steder.

14. Nielsen 1912, s. 207.

15. Nielsen 1912, s. 178. Jf. s. 184 i samme bok, om hvordan G. Gjertsen følte seg så «aldeles knust» av venstretaleren Albert Jacobsens «Skyts» under et møte i 1883 at han forlot lokalet, ikke lot seg overtale til å gå inn i debatten igjen og «forsvandt efter den Dag snart fra Folkemøderne».

16. Nielsen 1913, s. 51.

ten viste seg f.eks. i Svelvik i 1883. To høyrefolk ville gjerne ha ordet for å imøtegå en berømt venstretaler, men de ble avvist fordi de (i likhet med berømtheten) var utenbygds: «her [...] var [kun] Adgang for *Svelviks og Omegns Indbyggere*». ¹⁷ Dette virker urimelig på oss. Men da bør vi også vite at den lokale lensmannen, en høyremann, til det samme møtet og med fullt overlegg, hadde hindret fire venstrefolk i å møte fram ved å utpeke dem som vakter på et brannsted. «Saadant var af de ægte Folkemøde-tricks». ¹⁸

Fig. 4: Albert Jacobsen var en av Venstres aller mest berømte folketalere. Ingen ble oftere anklaget for løgn, bløff, frekkhet, krenkende slengbemerkinger og uetterretteligheter enn ham, men kanskje ble ingen oftere båret på gullstol av begeistrede tilhørere heller. «[D]en, som fremfor nogen anden skapte Mødernes Stil, det var og blev Albert Jacobsen», skrev Yngvar Nielsen. «Alle de andre blev Sinker mod ham.» Her er Jacobsen avbildet i 1880, da han ble en helt for den politiske opposisjonen fordi han søkte avskjed fra sin offisersstilling i hæren heller enn å bøye seg for regjeringssidens forbud mot at han deltok i Militærkomiteens arbeid mellom stortingsssesjonene. Illustrasjon fra *Verdens Gang* 23. oktober 1880. Foto: Nasjonalbiblioteket.

I september 1884 ble det holdt et diskusjonsmøte i Asker, innbudt av Akershus Amts Venstreforening. Karander Dieseth derfra ble valgt til dirigent ved akklamasjon, men fram møtte høyrefolk klaget over at han var «magtesløs» og ikke klarte å hindre avbrytelser og spydigheter. ¹⁹ Mest klaget de likevel over måten møtet ble avsluttet på. En taler var i ferd med noe den konservative *Akershus Amtstidende* mente var et «udmærket Foredrag» med kritikk av Venstres og stortingsflertallets behandling av arbeidere og håndverkere:

17. Nielsen 1912, s. 191.

18. Nielsen 1912, s. 190.

19. *Aftenposten* 29. september 1884. Om Dieseth, se Mjeldheim 1984, s. 16ff.

Men saa raabte Dirigenten pludselig, at nu skulde Mødet sluttet, thi nu gik Trænet [altså toget til Kristiania] strax. At der indvendtes, at der ogsaa gik Træn senere, hjalp intet, og under adskillig Forvirring skildtes man efter dette ikke lidet lurvede Møde.²⁰

En annen måte møteledelse kunne misbrukes på, finner vi i Skien i romjula 1883. Møtet vedtok på tampen av to dagers harde sammenstøt en resolusjon med full støtte til Venstre, mot bare nitten stemmer. Det var et imponerende resultat, siden møtet hadde hatt ca. tusen deltakere. Problemet var bare at resolusjonen ble foreslått etter at de nærmere fire hundre høyretilhengerne trodde det hele var over og var gått hjem.²¹ Slikt sved.

Samtidige betraktere sier videre om folkemøtene at de var fulle av usakligheter, manipulasjon og rene usannheter. Om en av Venstres fremste folketalere, Albert Jacobsen, het det blant annet:

Det var engang, han stod paa Talerstolen og gik løs paa sine Modstandere i meget paagaende Udtryk og beskyldte dem for allehaande skumle, landsfarlige Planer. Og saa tog han op af sin Lomme et Brev, viste det frem for Publikum og sagde: «Jeg holder her i min Haand et Brev, som klarlig, med rene Ord beviser Sandheden af, hvad jeg her har sagt.» Men «Brevet» – det var et sammenlagt Stykke rent Papir, hvorpaa der ikke var skrevet et eneste ord!²²

Tilsvarende het det om Jacobsen i en annen sammenheng at den måten han tok det på, da han ble knepet i faktiske usannheter, var forbausende.

«Hvad gjør det?» sagde Jacobsen, naar [hans motpart, kommandørkaptein Chr.] Wisbech havde fremlagt en Oplysning, som omstyrkede alle hans Paastande: «Det stømmer jo netop med, hvad jeg siger, og bestyrker kun dettes Rigtighed.» Saa stormlo en Del af Publikum over, at han nu havde sat Kommandørkapteinen fast.²³

Vi kan jo foreløpig merke oss det siste. Og at slik behandling fikk folk til å ligge våkne om nettene av ergrelse.²⁴

Disse to omtalene av Jacobsen var attester fra politiske motstandere, og det finnes svært mange flere. Men også allierte oppfattet ham som «neppe ret sandhetskjærlig», en mann som kunne «bruges til Alt, men man bliver skiddet paa Fingrene af at bruge ham».²⁵ Anklagene om rene løgner er såpass hyppige at de neppe bør avfeies.

20. *Akershus Amtstidende* 1. oktober 1884, jf. en liknende framstilling i *Aftenposten* 29. september 1884. De to avisene støttet Høire. Den venstreorienterte *Dagbladet* for 29. september 1884 fant på den annen side at Høires hovedtalere hadde holdt foredrag «som mere udmærkede sig ved sin Frækhed og Ubehøvelighed end ved Sagkundskab og Korrekthed», mens debatten fra «Venstres side blev [...] ført med Overlegenhed, Dygtighed og Værdighed». I *Dagbladets* referat stod det ikke noe om brå avslutning av møtet. Se også *Budstikken* 4. oktober og *Akershus Amtstidende* 8. oktober 1884 angående møteledelsen.

21. Se til dette *Bratsbergs Amtstidende* 4. og 25. januar 1884; 8. februar 1884 og *Varden* 2. januar 1884. Jf. Nielsen 1912, s. 208ff.

22. Bang 1909, s. 311f.

23. Nielsen 1913, s. 102. *Laurvigs Blad* skrev om et møte i 1884 at Jacobsen «var uforlignelig morsom i fem Kvarter; han talte med en Kyndighed, som stod over al Sandhed og alle Kjendsgjæringer, om lidt af hvert»: her sitert etter *Morgenbladet* 24. september 1884.

24. Brev fra Chr. W. Wisbech til advokat E. Stang 4. november 1885: Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, brev-samling 116.

25. Daae 1938, s. 410; Daae 1945, s. 392, jf. Motzfeldt 1908, s. 366. Se også Daae 1945, s. 167, 181.

Hva forteller dette om den politiske kulturen?

Viljen til løgn og til å hindre meningsmotstandere å delta ved bruk av knep og triks, viser at alt handlet om å vinne publikum der og da. Det gjaldt å fange folks oppmerksomhet med nær sagt alle midler, med kjendiser, med talekunst, med sirkusaktige konfrontasjoner. Derfor var de også god underholdning, i en tid uten realityshows eller Netflix, ja, de «blev etterhånden rene folkeforlystelser».²⁶ Vekten på underholdning kommer f.eks. fram i et referat i det konservative *Laurvigs Blad* høsten 1884, som omtalte at

et for Størsteparten om det Emne, der diskuteredes, fuldkommen uvidende Publikum kun oppfattede og med Behag tilegnede sig Plathederne og Raahederne hos Venstretalerne, som da lagde an paa at more, ikke paa at oplyse.²⁷

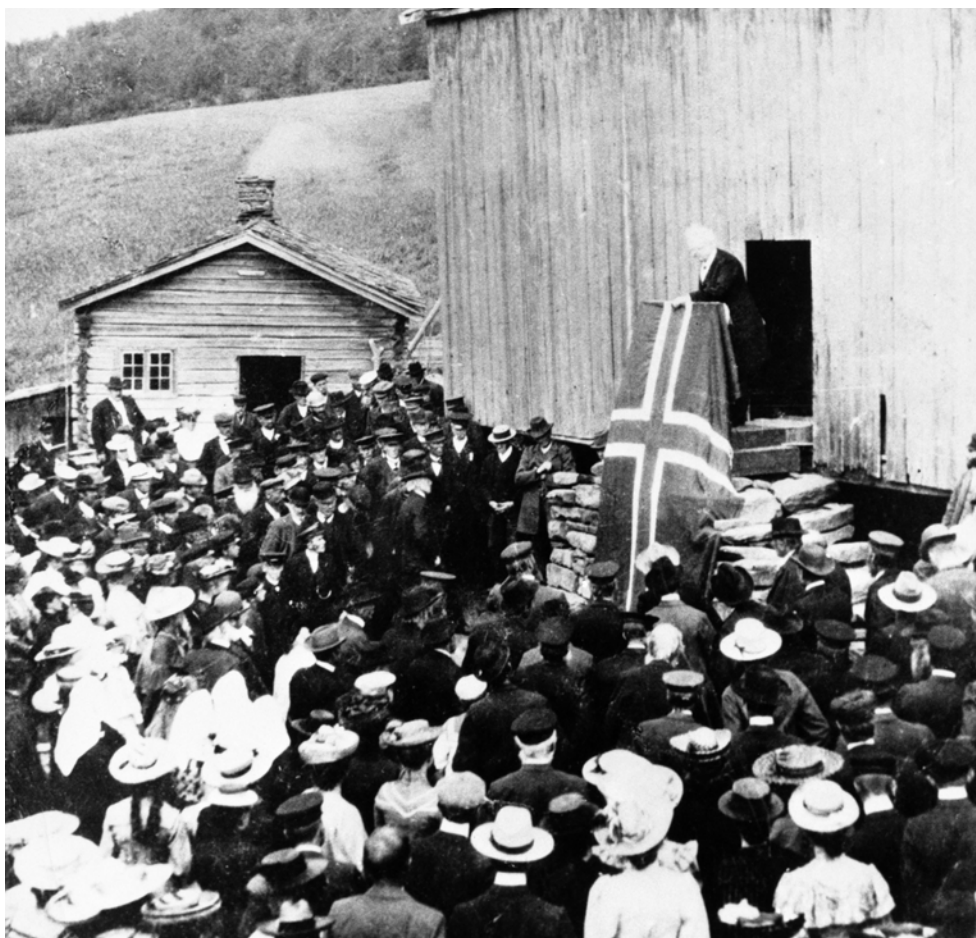

Fig. 5: Bjørnstjerne Bjørnson var en taler som alltid trakk folk og ofte talte med stor patos. Her utfolder dikterhøvdingen seg på et folkemøte på gården Myhre i Østre Gausdal forut for folkeavstemningen 13. august 1905. Foto: Ukjent, Maihaugen/Aulestad.

26. Gjerløw 1934, s. 236. Jf. Vernon 1993 s. 117ff. om hvordan «the power of oratory lay partly in the theatricality of its performance» for 1800-tallets folketalere. Se også Lawrence 1998 om den engelske debatten om hvorvidt bruken av «vulgære» underholdningsinnslag på politiske møter i siste del av 1800-tallet innebar en nedvurdering av publikum.

27. Referat fra et diskusjonsmøte i Larvik 19. september, her sitert etter *Morgenbladet* 24. september 1884.

Noen møter munnet nok ut i resolusjoner, men som oftest kan formålet umulig ha vært å påvirke den nasjonale politikken direkte. Formen folkemøtene fikk, tyder snarere på at hensikten for en stor del var å gi og få – ikke *opplysning* eller hjelp til å finne fram til et begrunnet standpunkt, men *bekreftelse*. Det var en form som egnet seg for svart-hvitt-tenkning og forenklinger; den gjorde alle former for nyansering nærmest umulig. «De store folketalernes kunst var ikke deliberativ, men agitatorisk», har sakprosa-professor Anders Johansen skrevet. Det gjaldt ikke å komme til enighet med motparten, men «å vinne tilslutning for å smadre» ham.²⁸

Mange av møtene skulle naturligvis mobilisere til valg. De kom til å spille en viktig rolle i velgerpartienes dannelsesprosesser, ikke minst ved at politiske foreninger ble stiftet i kjølvannet av møtevirksomhet forut for «riksrettsvalget» i 1882.²⁹ Viktige funksjoner møtene hadde, var åpenbart å vise folk som i utgangspunktet hellet til det ene eller det andre standpunkt at de ikke stod alene, at det var mange som var enige med dem, å skape begeistring i egen gruppe og knytte den nærmere sammen. Disse funksjonene ble ikke nødvendigvis svekket av at den egne sidens standpunkter ble motsagt eller latterliggjort. Selv om politiske motstandere påstod at ens eget standpunkt var bygd på rene løgner eller misforståelser, var det mulig å søke til mengden for trøst og støtte, og disse fant man mye lettere, i og med at motparten faktisk ble motsagt i all offentlighet. Ikke minst gjaldt nok dette folk som endte opp på venstresiden, siden høyresiden på mange måter signaliserte at den representerte ekspertise og innsikt.

Slike mekanismer, inkludert gleden ved å la seg rive med i en masse, er selvsagt kjent fra mange politiske kontekster. De passer dårlig sammen med forestillinger om demokratiske valg som resultat av velinformerte, saklige og rasjonelle overveielser, hvor alle relevante fakta og argumenter er lidenskapsløst prøvet og veiet. Dette var embetsmannsstatens ideal for hvordan politiske valg skulle skje (i alle fall utad, og i erkjennelsen av at ideal og virkelighet var to ulike ting). Det var imidlertid ikke et ideal som egnet seg for store og følelseladede saker som var uklart definert, så som «folkestyre» mot «embetsstyre» eller nasjonal stolthet versus ydmykende underdanighet i unions-saken. Slik sett overrasker det ikke at folkemøtene ble startet av opposisjonen, som også klart oftest ble anklaget for urent trav. Det var nok en god del lenge oppsamlet misnøye som kom til uttrykk i dem.³⁰ De representerer på flere måter en konfrontasjon mellom elite og folk, hvor eliten forkaster folkets «fakta» og akker seg over dets uvitenhet, men ellers kan gjøre lite. Til en viss grad var det selvforskyldt. Embetsmannsstaten representerte på mange måter et lukket system, hvor beslutningstakerne i eliten ikke måtte forklare sine beslutninger for publikum.

Anders Johansen er en av meget få som i de seneste årene har beskjefteget seg med folkemøtene, i forbindelse med et prosjekt om politisk kommunikasjon i hundreåret etter 1814. Han har kommentert forskjellene mellom Høires og Venstres folketalere i perioden

28. Johansen 2015, s. 233.

29. Se f.eks. Sunnanå 1969, s. 36.

30. Se til dette Nielsen 1912, s. 310f. Nielsen vil her bl.a. forklare «det Præg af Hadskhed og den personlige Bitterhed» som kampen fikk fram til systemskiftet i 1884, siden innholdet i sakene ikke syntes å kunne begrunne dem. Han framhever særlig «al den Uvillie, som i Forveien var opsamlet mellem de indbyrdes afvigende Partigrupper» og som bare ble økt ved hatefulle angrep fra opposisjonssiden, møtt «ligetil med Haan og Overmod» fra regjeringssiden.

fram til 1884. Han trekker da opp et temmelig skarpt skille mellom to former for retorikk, en utidsmessig og belærende byråkratisk-snikklete uten folkelig appell, brukt av regjeringssiden, og en manende og oppildnende for opposisjonen. Dette er det noe i. Vi har alt sett et eksempel (s. 366) på hvordan regjeringssidens folk kunne bli forskrekket over personangrepene og usakligheten de møtte. Hersleb Vogt, sentralstyremedlem i Høire, tok ordet på det før nevnte møtet i Asker i 1884, «men [Albert] Jacobsen faldt ham stadig i Talen og kom med Bemærkninger om 'Sludder' og 'Tøv', og da [...] erklærede Vogt, at han ikke vilde diskutere [sic] paa den Maade og trak sig tilbage.»³¹ Flere eksempler er lette å finne, og noen på høyresiden ble skremt helt bort av dette (samtidig som det bør påpekes at også venstresiden klaget over motpartens oppførsel).³² Imidlertid synes jeg Johansen trekker poenget for langt. Det er ikke plass i hans framstilling til de av høyresidens talere som faktisk mestret formen og gjorde betydelig lykke, til at berømte og rutinerte venstretalere av og til kunne komme dårlig fra det,³³ eller til venstretalere som ville imponere «de beundrende Tilhørere» med sin bruk av fremmedord.³⁴ Bare ved å insistere på at Høires folk var mislykkede folketalere, mens Venstres folk lyktes, kan han tillegge høyresiden standpunktet at «[s]uksess var et tegn på moralsk fordervelse». Ifølge Johansen var det ikke Albert Jacobsens løgner, bløff eller kunnskapsløshet som innbrakte ham høyrefolks fordømmelse, men selve det at han gjorde «stormende lykke». Johansen signaliserer ellers sin uforstilte beundring for Venstres «høvdinger», med Bjørnson i spissen. Jeg skulle ønske han hadde kommentert at den største av hans helter, Bjørnson, kritiserte den nest største, Jacobsen, for dennes helt grunnlagsløse påståelighet, like bitende som noen høyremann.³⁵ Likeledes skulle jeg ønske at han kommenterte det faktum at enkelte av Venstres folk opptådte med en overlegenhet overfor massen som ikke lot høyrefolk noe etter. Ifølge Nielsen var for eksempel Ullmann som folketalere

i sin personlige Opptreden [...] alt andet end Demokrat. Han søgte ikke at vinde Venner ved Forsøg paa at *prensare manus* [trykke hender, d.v.s. gjøre seg gemyttlig, NIA]. Han gjorde sig ikke *gemen* med Massen, men behandlede den gjerne fra et høiere Stade, og optraadte som dens Lærer, medens de Andre havde at lytte til hans Visdomsord.³⁶

Når det gjelder den tendensiøse og aggressive formen folkemøtene ofte fikk, kan det kan se ut som om Johansen mener at den var nødvendig for å oppnå gode formål. Jeg tolker ham dit hen at folkemøtene bør regnes som en god ting, fordi mengden fikk komme til orde og

31. *Akershus Amtstidende* 1. oktober 1884 og en liknende versjon i *Aftenposten* 29. september s.å. Jf. *Dagbladet* 29. september 1884, hvor det het at «da Vogt nu stadig blev afbrudt af Forespørgsler fra Forsamlingens Side, frafaldt han Ordet».

32. I referatet i *Verdens Gang* for 24. august 1882 av et stort folkemøte på Skoppum, het det, som et tilfeldig eksempel, at «Højre» ikke kunne «høre paa Venstres Talere uden at give ondt fra sig. Brøl og Skrig, Afbrydelser, Haanlatter og usømmelige Bemærkninger afløste hverandre, saasart Kaptejn Jacobsen eller en anden liberal fik ordet [...] Venstretalerne nægtedes Ordet og overdøvedes af Hyl». I akkurat dette referatet var kontrasten Venstre, som forholdt seg «mønsterværdig stille og rolig». Om det samme møtet het det i *Hedemarkens Amtstidende* for 25. august at «Debatterne førtes roligt og uden Afbrydelse fra Tilhørernes Side».

33. Se f.eks. Nielsen 1912, s. 206 og 216ff.; Nielsen 1913, s. 167. Jf. Gjerløw 1934, s. 236.

34. Nielsen om odelstingspresident Halvor Bentsen, Nielsen 1913, s. 93.

35. Nielsen 1912, s. 206.

36. Nielsen 1912, s. 208. Jf. Gierløff 1918, s. 31 om en anledning da Ullmann ikke taklet en spydig bemerkning fra salen.

elitens menn med sin tørre, kjedelige og ufolkelige stil ble ydmyket, selv om det kunne skje på bekostning av sakligheten. Når formen krever forenklinger og foraktfull ubesindighet, er disse dermed legitimert. Motstand mot folkemøtenes uvørne form blir i Johansens framstilling tilnærmet lik motstand mot selve folkestyret. «Forakten for dem som virkelig kunne kommunisere med det store publikum, bunnet i forakt for dette publikum selv», skriver han – men han begrunner det ikke, og forklarer heller ikke hvorfor de foraktfulle i så fall selv prøvde å kommunisere med det store publikum.³⁷ Her mener jeg igjen at et legitimt poeng er trukket for langt. Det er fullt mulig å være motstander av løgnaktige, skjeve og fordummende former for meningsutveksling – kommentarfelter på nettet er en nokså åpenbar parallell i dag – uten derfor å være antidemokratisk. Man kan også mene at det er mye i politikken som krever grundig og informert overveielse, uten at det betyr at man forakter folket. Det betyr samtidig at ikke alle saker egner seg for behandling på masse møter.

«Der var megen Uhygge, som fulgte med disse Møder. Men Liv var der, og saadan som Folket netop paa den Tid var, viste det sig i de Dage, baade til det gode og til det onde», skrev Nielsen.³⁸ En politisk meningsfelle av ham skrev på 1930-tallet at møtene «gjorde da sin nytte i en tid med langt mindre avislesning enn vår og uten det foreningsliv vi nu kjenner også på det politiske område».³⁹ At de ble som de ble, er et langt stykke på vei et vitnesbyrd om umodenhet, både når det gjelder befolkningens generelle opplysningsnivå, dens kritiske sans og de mulighetene landets stemmeberettigede konkret hadde til å orientere seg om aktuelle politiske spørsmål. I den tiltagende tvedelingen av det politiske livet trengte velgerne hjelp til å velge side, og folkemøtene ble et redskap for dette. Som redskap til å sikre veloverveide avgjørelser eller øke opplysningen, var de lite brukbare.

«Alternative fakta», bevisst skjeve framstillinger og rene løgner synes å prege en stadig større del av samfunnsdebatten i dag. Selve sannhetsbegrepet utfordres, slik at det *sanne* ikke lenger er det som stemmer med virkeligheten, men det som er effektivt, som tjener et formål, en sak. Dette har vi altså funnet på folkemøtene, men i dag er manglende muligheter til å skaffe informasjon ikke noen god forklaring på fenomenet. I de fleste vestlige demokratier er svak folkeopplysning heller ikke det. Et forvirrende stort utbud av «informasjon» kombinert med mangelfull kildekritikk, kan kanskje heller være relevant. Noe som derimot kan synes å forklare noen sider ved folkemøtene i Norge mot slutten av 1800-tallet, og enkelte populistiske og uetterrettelige trekk ved dagens debatter, er behovet for å få bekreftet et primært følelsesbetonet politisk ståsted ved selve det faktum at det blir offentlig og vedvarende forsvart. En annen parallell til ettertanke er at de som oftest anklages for å jukse med fakta og resonnementer, er personer og grupper som har pekt ut «eliter» som sine motstandere, mens de selv hevder å representere «folket».

Kristian Holen Nymark og Kai Østberg har i sine artikler vist hvordan embetsstandens idealer for politisk debatt og meningsdannelse ble utfordret gjennom krasse og personfokuserte angrep og gjennom satire og ironi. De har vist at spennet av uttrykksformer ble gradvis utvidet. Andre har skrevet om hvordan en «folkelig offentlighet» utviklet seg fram mot midten av 1800-tallet, og vist at også grupper med lav sosial status tok del i den.⁴⁰

37. Johansen 2015, s. 238.

38. Nielsen 1912, s. 177.

39. Gjerløw 1934, s. 236.

40. Se f.eks. Dørum 2013.

Thranittbevegelsens *Arbeider-Foreningernes Blad* og bondevennbevegelsens *Folketidende* videreførte prosessen med å fravriste den utdannede eliten makten til å bestemme hvordan det offentlige ordskiftet skulle foregå. Folkemøtene representerer enda et nytt stadium i denne prosessen. Forsinkelsene og avstanden som trykkmediet tross alt etablerte som buffere mellom politikere og allmue var nå borte, og allmuens kriterier for hva som *teller* i en debatt, kunne ikke ignoreres. Dette skjedde i en tid da forestillingen om at det ville være mulig å oppnå en nasjonal konsensus (beskrevet hos Nymark) hadde måttet oppgis og velgerpartier ble etablert.

LITTERATUR

Aftenposten.

Agøy, Nils Ivar 2001: *For konge og fedreland? Offiserer, politikk, unionsstrid og nasjonalisme 1890–1905.* Oslo: Den norske historiske forening.

Akershus Amtstidende.

Arctander, A. M. S. 1913: *Skolemanden Viggo Ullmann. Et minde.* Kviteseid: Kr. Torp-Hansens Bokhandel.

Arvesen, Ole 1912: *Oplevelser og erindringer fra 1830-aarene og utover.* Kristiania: Cappelen.

Bang, Anton Christian 1909: *Erindringer.* Kristiania og København: Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag.

Bratsbergs Amtstidende.

Budstikken.

Daae, Ludvig 1938: *Politiske dagbøker og minner II 1872–1879.* Oslo: Den norske historiske forening.

Daae, Ludvig 1945: *Politiske dagbøker og minner III 1882–1888.* Oslo: Den norske historiske forening. *Dagbladet.*

Dørum, Knut 2013: «Et oppgjør med eneveldet og standssamfunnet – dannelsen av en folkelig offentlighet i norske bygder 1814–1850». *Historisk tidsskrift* 1-2013.

Gierløff, Christian 1918: *Om veltalenhet.* Kristiania: Aschehoug.

Gjerløw, Olaf 1934: *Norges politiske historie: Høires innsats fra 1814 til idag*, bind I. Oslo: Tanum.

Gripsrud, Jostein (red.) 2017: *Allmenningen: Historien om norsk offentlighet.* Oslo: Universitetsforlaget.

Hagemann, Gro 1997: *Det moderne gjennombrudd 1870–1905.* Oslo: Aschehoug.

Hedemarkens Amtstidende.

Johansen, Anders 2015: «Folketalerne», s. 233–247 i *Nytt Norsk Tidsskrift* 3-2015.

Koht, Halvdan 1918: *Johan Sverdrup* 1. bind. 1816–1869. Kristiania: Aschehoug.

Lawrence, Jon 1998: *Speaking for the People: Party, Language and Popular Politics in England, 1867–1914.* Cambridge: Cambridge University Press.

Mjeldheim, Leiv 1984: *Folkerørsla som vart parti: Venstre frå 1880-åra til 1905.* Oslo: Universitetsforlaget. *Morgenbladet.*

Motzfeldt, Ketil 1908: *Dagbøger 1854–1889.* Kristiania og København: Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag.

Nerbøvik, Jostein 1979: *Bondevener og andre uvener: Ein studie frå Telemark.* Oslo: Det Norske Samlaget.

Nielsen, Yngvar 1880: *Reisebreve og folkelivsstudier.* Kristiania: P.T. Mallings Boghandels Forlag.

Nielsen, Yngvar 1912: *Under Oscar II's Regjering 1872–1884.* Kristiania: Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag.

Nielsen, Yngvar 1913: *Fra Johan Sverdrups Dage 1884–1889.* Kristiania: Gyldendalske Boghandel/Nordisk Forlag.

Rinde, Peder 1930: *Peder Rindes Livserindringer.* Kragerø: Kragerøposten.

Seip, Jens Arup 1981: *Utsikt over Norges historie.* Bind 2: *Tidsrommet ca. 1850–1884.* Oslo: Gyldendal.

- Snyder, Timothy 2018: *The Road to Unfreedom. Russia, Europe, America*. London: The Bodley Head.
- Sunnanå, Olav 1969: *Johannes Steen. Politikeren frå 1880-åra*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Try, Hans 1979: *To kulturer – en stat*. Oslo: Cappelen.
- Varden.*
- Verdens Gang.*
- Vernon, James 1993: *Politics and the People: A Study in English Political Culture, 1815–1867*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Worm-Müller, Jacob S. 1933: «Hvordan Venstre blev til», s. 9–41 i Jacob S. Worm-Müller, Arne Bergsgård og Bernt A. Nissen (red.): *Venstre i Norge*. Oslo: Olaf Norli.